

Horváth Ágnes

A zsolozsmaordinárium kutatása a matutínumáldások tükrében

A zsolozsma ordináriumához azon tételeket soroljuk, melyek naponta ismétlődnek. Történeti fejlődése során a zsolozsmaordinárium szoros kapcsolatban állt a pszaltériummal. A pszaltérium, azaz a zsolta-roskönyv a nyugati zsolozsma magja, legfontosabb és legősibb alkotórésze. Ez tartalmazza a 150 zsolta-rt, melyeket a zsolozsmázó meghatározott rendben minden héten végigimádkozik. Kezdetben egyszerűen e könyvből mondták a zsolozsmát, a többi tudnivalót (a zsolta-rok napokra és napszakokra való elosztását és a kiegészítő tételeket) fejből tudták. A pszaltériumba később beírták a hetente ismétlődő tételeket (pl. antifóna, himnusz) és sokszor az ordináriumot, vagyis a naponta ismétlődő szövegeket is. A zsolozsma eddig említett két rétege (a naponta ismétlődő ordinárium és a hetente ismétlődő pszaltérium) mellett folyamatosan gyarapodott a harmadik: az évente ismétlődő proprium. A középkorban uralkodóvá váló zsolozsma-könyv-típus, a breviárium mindhárom réteget tartalmazta, ezek alkották együtt a teljes zsolozsmaszöveget.

Horváth Ágnes (Budapest) egyházzenész az ELTE BTK Zenei Tanszékének adjunktusa, az ELTE Liturgiatörténeti Kutatócsoportjának tudományos munkatársa.

A zsolozsma ordináriumához a következő elemek tartoznak:

- a hórak kezdése és befejezése
- az *officium capituli* (a prima befejezéséhez kapcsolódó káptalantermi szertartás)
- précesz (nagybőjti hétköznapi hórakban)
- bűnbánati zsolta-rok (nagybőjti hétköznapi hórakban)
- szuffrágiumok (megemlékezések)
- Mária-antifónák
- matutínumáldások

A zsolozsma ordináriumát a napi használat miatt gyakorlatilag könyv nélkül tudták az érintettek. Nem minden esetben tartották fontosnak, hogy írásban rögzítsék, így nem is szerepel minden forrásban. Ha mégis leírták, nem kapott önálló fejezetet és nem volt kötött helye sem, szerepelhetett például a forrás elején, végén, vagy nagyobb részeinek határain.

Így az érdeklődő kutató kénytelen a teljes breviáriumot átlapozni (ami akár 1000 oldalt is jelenthet). Az ELTE Liturgiatörténeti Kutatócsoportja által létrehozott usuarium.elte.hu adatbázis valós segítséget nyújt erre a problémára: egyrészt egyetlen digitális felületen ad olyan sok forrást, hogy lehetővé válik a reprezentatív mintavétel, másrészt a források többségénél közöl egy sajátos, kutatói szempontú tartalomjegyzéket, melynek újdonsága, hogy a források részletes liturgikus tartalmának egységes rendszerű szűrését teszi lehetővé.

Az egységes kezelés eszköze a címkerendszer: a fejezetek eredeti latin címe minden sorban kiegészül egy címkével (*label* oszlop). Ilyen címkék például a *calendar* (kalendárium), a *Psalter* (pszaltérium) és a *blessings for lessons* (matutínum-áldások). Jelentősége abban áll, hogy ennek alapján kereshetővé válik a könyvenként eltérő sorrendben és címmel szereplő, ilyen mennyiségben egyébként áttekinthetetlen anyag. Ez a címkerendszer és használata, kategóriái az adatbevitel tapasztalatai és folyamatos együtt gondolkozás során kristályosodtak ki.

A címkével ellátott tartalomjegyzékekből az is kiolvasható, hogy a feldolgozott forrásokban a zsolozsmaordinárium nagyobb része a pszaltérium környékén (előtte és utána) hajlamos megjelenni, vagyis ragaszkodik történeti „szülőanyjához”, a pszaltériumhoz, amely eredetileg tartalmazta.

A matutínumáldások a zsolozsma elméletileg éjszaka énekelt, leghosszabb imaórájában, a matutínumban szerepelnek, annak olvasmányaihoz kapcsolódva (vasár- és ünnepnapokon a világi zsolozsmaarításban 9 olvasmányhoz 9 áldás). Az olvasmányokat lektor énekli, aki a felolvasás előtt a celebránstól áldást kér a *Iube domne benedicere* (Kérlek, uram, áldj meg engem) szavakkal. A celebráns rövid, kéttagú, rímes imádsággal áldja meg a felolvasót. Például:¹

< - | -----6---5---7---7---7---,-- | -----4---5---3---3-.

Evangé- li- ca lé- cti- o sit nobis salus et pro- té- cti- o!

(Az Evangélium olvasása legyen nekiünk üdvösség és védelem!)

< - | -----6---5---7---7---7---,-- | -----4---5---3-.

Benedícat nos omní- pot-ens Pa- ter et custódi- at sem-per!

(Áldjon és őrizzen meg minket a mindenható Atya mindenkor!)

Az áldásoknak saját dallamuk nem volt, olvasmánytónuson énekelték őket. Megszólítottjaik általában a Szentháromság személyei, máskor harmadik személyben és óhajító módban említik Szűz Máriát vagy a szent evangéliumot.

A kutatás első lépése az adatok azonosítása és rögzítése, azaz a forrásokban található áldások adatbázisba rendezése. Tekintsük át, hogyan segítheti ezt a folyamatot a kutatócsoport által követett módszer!

A számos hagyomány számos forrását együtt láttató tárgymutatót az *usuarium.elte.hu* honlapon a *Ceremonies* menüpont alatt találjuk. A matutínumáldásokat a *blessings for lessons* címke jelöli. A címkeire kattintva a látogató megjelenítheti mindazon források jegyzékét, melyek matutínumáldásokat tartalmaznak.

Szemléltetésül lássunk egy skandináv forrásból, az egykor dániai Lund érsekségének 1517-es breviáriumából² egy jellemző oldalt:

¹ *Liber Usualis*. Desclée, Tournai 1961. 120.

² *Breviarium Lundense nuper revisum atque castigatum*. Ioannes Philippe, Párizs 1517. (Det Kongelige Bibliotek, Koppenhága, R 665 8°) 27.

Benedictiones post primū nocturnū.
Benedictione perpetua benedicat nos pater eternus. Unigenitus dei filius sit nobis clemens et propitius. Spiritus sancti gratia dignetur illuminare actus sensus corda et corpora nostra.

Benedictiones post secundū nocturnū.
 Sancta trinitas et inseparabilis unitas nos protegat et benedicat. Ignē sui amoris accendat deus in cordibus nostris. Ad gaudia paradysi perducatur nos mīa dñi nostri iesu christi.

Post tertium nocturnū.
 Intellectū sancti euāgelii adaperiat nobis gratia et virtus spiritus sancti. Per hęc sanctā euāgelica dicta deleatur nostra vniuersa delicta. Ad societatem ciuiū supernorum perducatur nos rector eorum.

Post tertium nocturnū quā non habetur euāgelium.
 Qui est trinus et vnus deus nobis sue gratie munus. De sede maiestatis benedicat nos filius dei patris. Ad societatem ciuiū supernorum perducatur nos rector eorum.

De domia primo noct.
 Alma virgo virginū. Ora

voce pia. Sancta dei genitrix.
In secundo nocturno.
 Stella maria maris succurre piissima nobis. Quis colimus festū ipsa intercedat pro nobis ad dñm. Ad gaudia paradysi perducatur nos sancta maria mater iesu christi.

In.iii.no. quā nō hēt euāg.
 Casta pudica pia miseris miserere maria. Precibus suis mīris benedicat nos filius dei patris. Ad societatem ciuiū supernorum perducatur nos regia auge.

Añā de beatā virginē dicenda post matutinas.
 Ave stella matutina peccatorū medicina mūdi princeps et regia sola virgo digna dici cōtra tela iūmici clypeū pone salutis tue ritulū virtutis. O spōsa dei electa esto nobis via recta ad eterna gaudia.

Añā de beatā virginē.
 Sub tuū presidium confugim⁹ sancta dei genitrix nostras deprecationes ne despicias in necessitatibus: sed a periculis cunctis libera nos semper virgo benedicta.

Versus ad placitū.

A feldolgozás következő, kutatói szempontból leglényegesebb lépése olyan táblázat szerkesztése, amely képes arra, hogy sokféleképpen, az összes fölmerülhető kérdés szerint rendezze a bejegyzéseket. Ennek alapfeltétele az, hogy minden információt külön mezőben rögzítsünk. Valamely előre kidolgozott, elvont rendszer helyett a forrásanyag tulajdonságai alakították ki a struktúrát.

Az oszlopokban a forrást azonosító adatok után az eredeti cím látható (*original title*, az eredetiben piros színnel), majd az *incipit* alatt a forrásban található sorrendben következnek a megfelelő címek alatt felsorolt áldások.

Ami a forrásban közvetlenül nem szerepel, az a már említett címkéhez hasonló, szintén metaadat-jellegű *assignation* oszlop. Az assignáció az áldás liturgikus szerepét, helyzetét rögzíti. Megtudható belőle, hogy az adott áldást milyen funkcióban használták általában, az egyik jeles időszakban vagy valamely ünnepen, és hogy a matutinum hányadik olvasmányához kapcsolódott.

30 egyházmegyes forrás került az adatbázisba ily módon, a latin rítusú Európa minden tájáról:

A 30 forrásban összesen mintegy 1000 áldás szerepel 250 különböző szöveggel. Ez a szám jóval nagyobb annál, amelyre az újkori gyakorlat ismeretében egy ordinárium-típusú, naponta ismétlődő műfajnál számít a kutató, és önmagában is jelentős visszajelzés arról, hogy a téma megérdemli az elmélyültebb vizsgálatot. A tételkészlet pontos mennyiségét egyébként szinte lehetetlen megállapítani, mert a részletes elemzés nyomán egy képlékeny, többféle szövegváltozatban élő anyag bontakozott ki. Jellegzetes variációs technika pl. a mondatzáró szintagma cseréje. A befejezés megváltoztatásával természetesen az áldás asszignációja is változik:

Ad gáudia paradísi perdúcat nos misericórdia Iesu Christi.	évközi idő
Ad gáudia paradísi perdúcat nos María, mater Iesu Christi.	Mária-ünnepek
Ad gáudia paradísi perdúcat nos Natívitás Dómini nostri, Iesu Christi.	karácsony, Úrnapja

A források csoportosítása után nagyon látványos különbség rajzolódott ki, amely a térképen így ábrázolható: a Rajna és a francia Alpok azt dél felé meghosszabbító, nyugati karéja kijelöl egy határvonalat; ennek mentén Európa a matutínumáldások használatában kettéválik egy nyugati és egy keleti oldalra.

Általánosságban kijelenthető, hogy Kelet-Európában kevés, Nyugat-Európában sok áldást használtak. Itália és Skandinávia úzusai (pl. Róma, Lund) a kelet-európai gyakorlathoz hasonlóan kevés áldást ismernek, számuk 10 és 30 között mozog. Nyugat-Európában átlagosan 30–60 áldást közöltek a források. Szélsőértékként érdemes kiemelni egy spanyol forrást, Burgos breviáriumát, amely egyedülálló módon 140 áldást közöl. A kelet-európai gyakorlatban kivételes Prága esete a maga 77 áldásával. A gyakran előforduló, népszerű áldások egész Európában elterjedtek, regionális különbség nem figyelhető meg. Van néhány ritka áldás, mely csak egy-egy úzushoz, országhoz vagy régióhoz köthető (ezen a területen különösen az ibériai úzusok jeleskedtek).

A kutatás legfontosabb feladata az volt, hogy választ adjon arra a kérdésre, vajon ordináriummként vagy propriummként viselkedik a matutinumáldás? Másképp megfogalmazva: csak néhány alapvető sorozat létezik-e, vagy időszakok és ünnepek szerint is differenciálódik a tételkészlet? Erre a kérdésre az asszignációk elemzésével lehet válaszolni. Minden forrásban létezik két alapvető sorozat: egy általános (vasárnapi és abból származtatott hétköznapi) és egy Szűz Máriáról szóló (Mária-ünnepeken, máriás kiszolozsmában, néha karácsonykor). Mellettük gyakran előfordul még egy hétköznapi vagy kisebb ünnepekre szánt összeállítás is. Ám a források fele, főként nyugat-európaiak egy másfajta igényt is jeleznek. A matutinumáldások gyakorlatában eddig birtokba nem vett területeket, „üres helyeket” is ki akartak tölteni: időszakokhoz és ünnepekhez is saját tételt rendeltek. Ez a jelenség a properizáció. Nyugaton tehát saját tételeket kapott az évközi idő nyári-ősz, illetve téli-tavaszi szakasza, a húsvéti időszak, és a legrangosabb ünnepek (például Mindenszentek, karácsony, vízkereszt, húsvét, Mennybemenetel, Úrnapja, Keresztelő Szent János).

A felsoroltak azt bizonyítják, hogy a műfaj —bár eredetileg a zsolozsma ordináriummrétegéhez soroltuk— propriumszerű jellegzetességeket is mutat.

Ehhez kapcsolódik a következő és egyben utolsó kérdés: az azonos szövegű áldások azonos funkcióban is szerepelnek-e az egyes hagyományokban, azonos ünnephez, sorozathoz kötődnek-e?

A két alapsorozat (vasárnapi, máriás) asszignációja erős. Létezik egy egyetemesen elterjedt alapkészlet, amelyből minden térségben hasonlóan válogattak. A vasárnapi alapsorozat tételsora például szinte teljesen megegyezik az itáliai térség két úzusában és a jóval távolabbi Bázelen:

Bázel c. 1490	Capua 1489	Róma 1599
1. nokturnus	1. nokturnus	1. nokturnus
<i>Pater de caelis digne et benedicere nobis.</i>	<i>Benedictione perpetua benedicat nos Pater aeternus.</i>	<i>Benedictione perpetua benedicat nos Pater aeternus.</i>
<i>Unigenitus Dei Filius sit nobis propitius.</i>	<i>Unigenitus Dei Filius nos benedicere et adiuvare dignetur.</i>	<i>Unigenitus Dei Filius nos benedicere et adiuvare dignetur.</i>
<i>Spiritus Sancti gratia illuminare dignetur corda et corpora nostra.</i>	<i>Spiritus Sancti gratia illuminet sensus corda nostra.</i>	<i>Spiritus Sancti gratia illuminet sensus et corda nostra.</i>

2. nokturnus	2. nokturnus	2. nokturnus
Qui est trinus et unus conserat nobis sue gratie munus.	<i>Deus Pater omnipotens sit nobis propitius et clemens.</i>	<i>Deus Pater omnipotens sit nobis propitius et clemens.</i>
Qui neminem vult perire dignetur nos benedicere et custodire.	<i>Christus perpetuae det nobis gaudia vitae.</i>	<i>Christus perpetuae det nobis gaudia vitae.</i>
Dextera Dei Patris defendat nos ab omnibus malis.	<i>Ignem sui amoris accendat Deus in cordibus nostris.</i>	<i>Ignem sui amoris accendat Deus in cordibus nostris.</i>
3. nokturnus	3. nokturnus	3. nokturnus
<i>Sancti Evangelii lectio sit nobis salus et protectio.</i>	Sancti Evangelii lectio sit peccatorum nostrorum remissio.	<i>Evangelica lectio sit nobis salus et protectio.</i>
Per sanctum Evangelium illuminentur corda fidelium.	Evangelica lectio sit nobis salus et protectio.	Divinum auxilium maneat semper nobiscum.
Per evangelica dicta deleantur nostra delicta.	Per evangelica dicta deleantur nostra delicta.	Ad societatem civium supernorum perducatur nos Rex angelorum.

Ezzel szemben az egyházi év ünnepeire minden úzus más áldásszövegeket ad, egyetlen ünnepnek sincsenek általánosan rögzült áldásai. A hétköznapi sorozatok is teljesen eltérőek. Ez a tény is azt a feltételezést erősíti, hogy a properizáció fejleményeként készült újabb tételek és sorozatok már helyben születtek, nem valamiféle ősi, közös örökség variálódásával, szétszóródásával keletkeztek. Nyugaton a properizációs igény nagyobb volt, a matutínumáldást inkább érezték változó tételnek. Az egyetemesen elterjedt alapsorozatok kevésnek bizonyultak, és a hétköznapiakra, ünnepekre új, egyéni áldásokat kötöttek. A properizáció összefüggésében a saját tétel mindig értékesebb a közös tételnél, és az úzus tételsorának sajátos, rá jellemző változatát hozza létre.

Ami az áldások egy sorozaton belüli helyének szilárdságát illeti, a „máriás” alapsorozatban szabad a sorrendjük, a vasárnapi alapsorozatban a sorrend meglehetősen kötött, az első három áldás helye a legszilárdabb:

1. Benedictiōne perpétua benedicat nos Pater aeternus.
2. Unigénitus Dei Filius nos benedicere et adiuvare dignetur.
3. Spíritus Sancti grátia illuminet sensus et corda nostra.

A középkori Európában tehát összességében sok és sokféle áldást használtak, ennek megfelelően többféle funkcióban. Jellemző, hogy Európát látványosan kettéosztja a Rajna-Alpok határvonal egy keleti és egy nyugati oldalra egyrészt a használt áldások mennyisége, másrészt a properizáltság foka tekintetében. Míg a vizsgált kelet-európai úzusokban kevés áldást mondtak és csak néhány alapsorozatot használtak, addig a nyugatiak bővebb tételkészlettel rendelkeztek, melyet időszakok és ünnepek szerint is differenciáltak új, helyi alkotásokkal. Az előbbieket inkább állandó tételnek, az utóbbiak inkább változó tételnek érezték a matutínumáldásokat.

Hasonló elemzések végezhetők a zsolozsmaordinárium bármely más alkotóelemével is. E kutatások fontos történeti és tipológiai felismerésekre vezethetnek, segítenek az úzusok gyakorlatának megértésében, helyreállításában is.